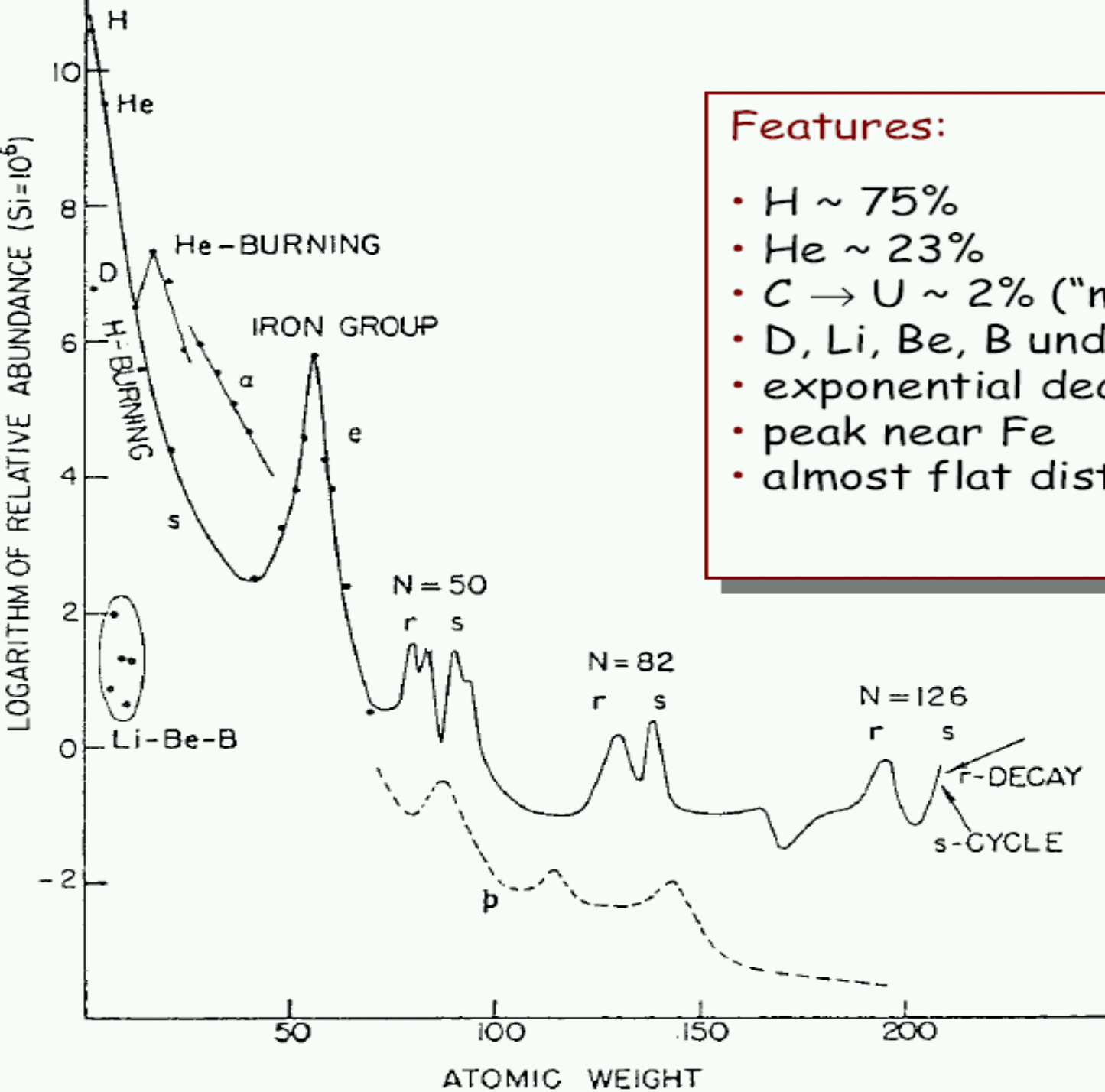

Elementide süntees

T. Kipper, 2005.

"COSMIC ABUNDANCE CURVE"

Features:

- H ~ 75%
- He ~ 23%
- C → U ~ 2% ("metals")
- D, Li, Be, B under-abundant
- exponential decrease up to Fe
- peak near Fe
- almost flat distribution beyond Fe

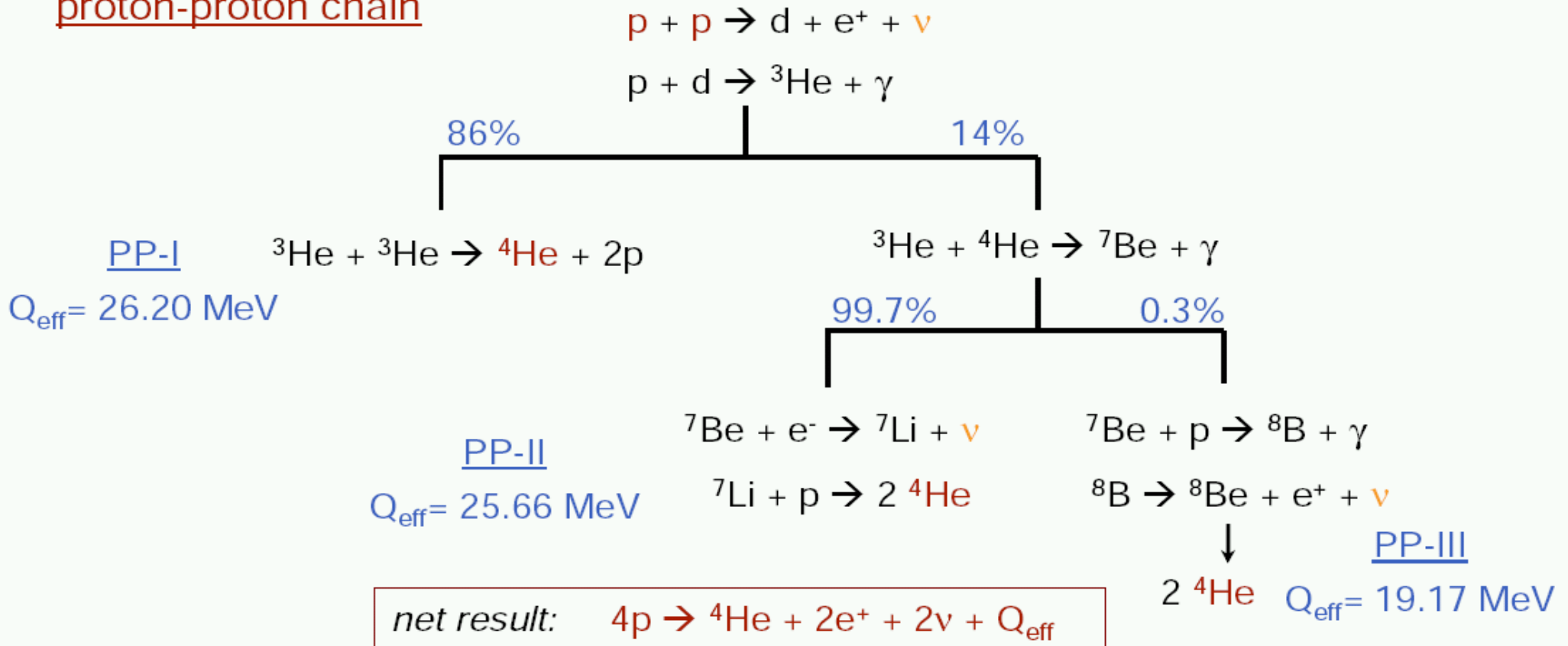

Peale väga kergete elementide sünteesi BBN-s toodetakse enamuselemente tähtedes:

- 1) Eksotermilised järjestikulised tuumapõlemised— H, He, C põlemised, α -protsess ja tasakaaluline e-protsess. Minimaalne tähe mass, milles tuumareaktsioonid käivituvad on umbes 0.1 Mo.
- 2) Neutronite haaramise protsessid — s-protsess (aeglane) ja r-protsess (kiire).
- 3) Mitmesugused protsessid nagu p-protsess (protonite haaramine) ja "kildude lõhkumine" (spallation) tähtes.

Kui temperatuur kokkutõmbuvas tähes ulatub umbes 10^7 K algavad prootonite ühinemiseprotsessid. Esimene neist on nn. prooton-prooton ahel:

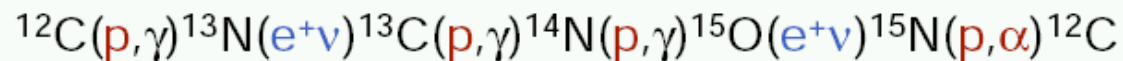
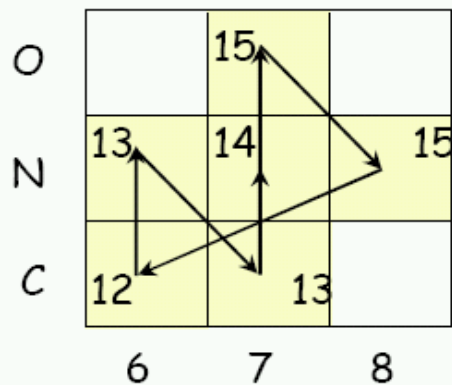
proton-proton chain

Näiteks Päikeses põletatakse sekundis 600 milj. tonni vesinikku 595 miljoniks tonniks heeliumiks ja vabaneb 4.5 miljoni tonni arvel γ -kvante, mis tasapisi pikemate lainetega kvantideks muutudes jõuavad umbes miljoni aastaga pinnani.

Kui temperatuur on kõrgem kui $1.6 \cdot 10^7$ K ja tähes on varasematest põlvkondadest raskemaid elemente, mis toimivad nn. katalüsaatoritena, rakendub nn. süsiniktsükkel. Päikesel annab see tsükkel umbes 10% H põlemisel saadavast energiast.

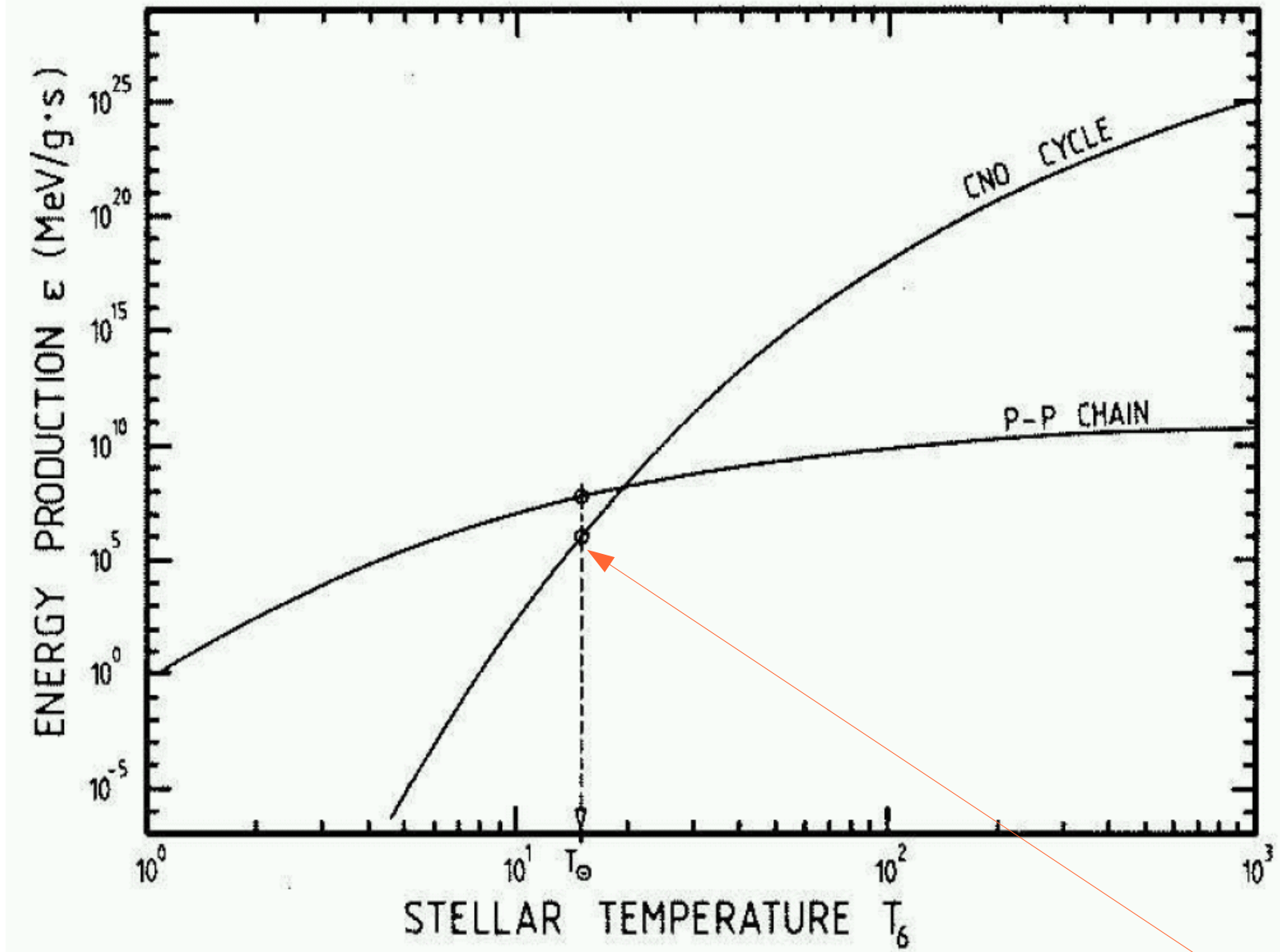
CNO cycle

Cycle limited by β decay of ^{13}N ($t \sim 10$ min) and ^{15}O ($t \sim 2$ min)

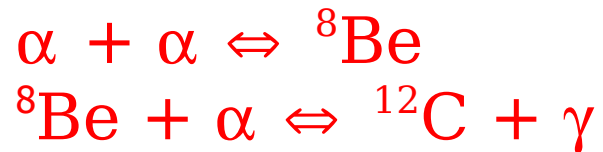
CNO isotopes act as catalysts

$$\text{net result: } 4p \rightarrow ^4\text{He} + 2e^+ + 2\nu + Q_{\text{eff}} \quad Q_{\text{eff}} = 26.73 \text{ MeV}$$

Prooton-prooton ahela ja süsiniktsükli energaetilise saagise sõltuvus temperatuurist. Päikese temperatuur H põlemise alas on märgitud.

Kui peajadal tähes umbes 10% H-st on põletatud He-ks on väljapoole suunatud kiirgusrõhk ebapiisav vastu t[^]amaks raskusjõule ja järgneb kokkusurumine. Selle jooksul tekib tihe ($\rho \sim 10^5 \text{ g cm}^{-3}$) ja kuum ($2 \cdot 10^8 \text{ K}$) He tuum. Sellel temperatuuril saab ületada Coulomb'i barjääri ja algab He põlemine. Samal ajal vesinik moodustab ulatusliku ümbrise ja täht evolutsioneerub punaseks hiiuks. Peamised reaktsioonid on:

Berülliumi tuum on ebastabiilne α -osakese emissiooni suhtes (poolestusaeg $2 \cdot 10^{-16} \text{ s}$) ja punase hiiu tuumas oleks berülliumi tasakaaluline suhe heelimisse vaid 10^{-9} , mis, olles küll väike, võimaldab 3α pörgetel toimuda. Energeetiline saagis on 7.3 MeV.

Järgnevates heeliumi põletamise reaktsioonides sünteesitakse raskemaid elemente:

Need reaktsioonid viivad He ammendumisele ja moodustub tuum süsinikust, hapnikust ja neonist.

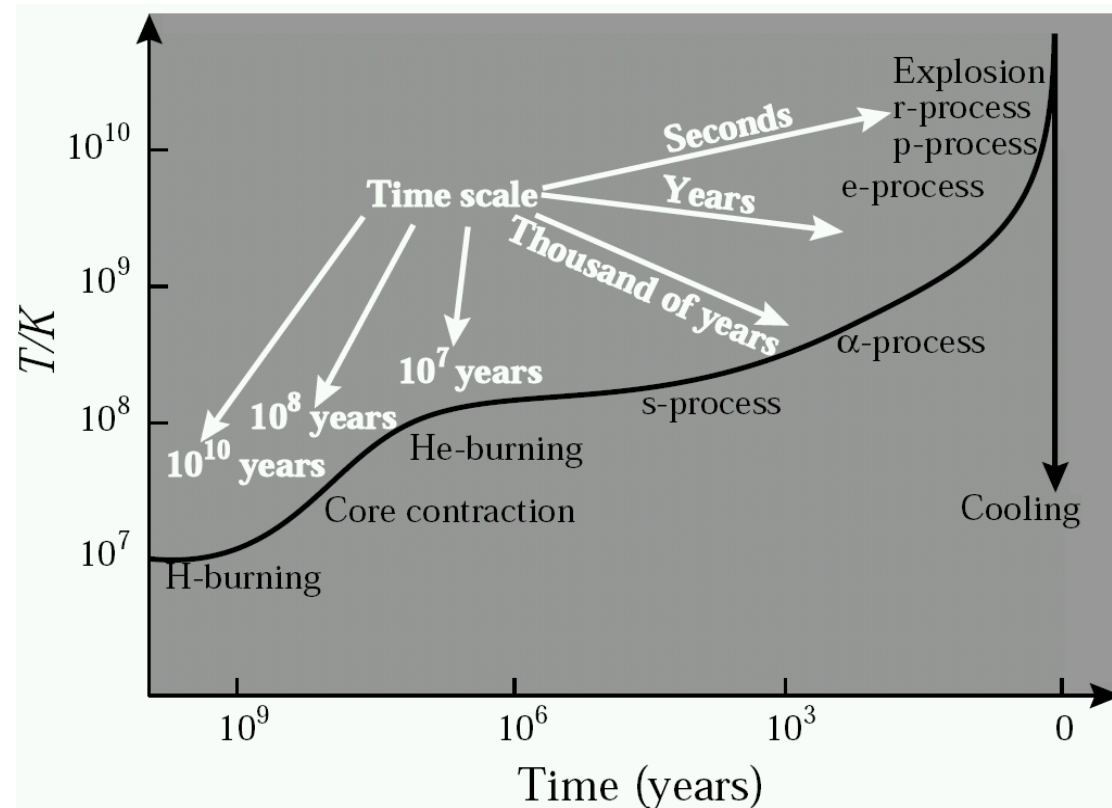
Temperatuuridel umbes $5 \cdot 10^8$ K saab võimalikuks süsiniku põlemine, kus kahe süsinikutuuma liitumisel toodetakse

^{24}Mg , ^{23}Na , ^{20}Ne ja uuesti vesinikku ja heeliumi.

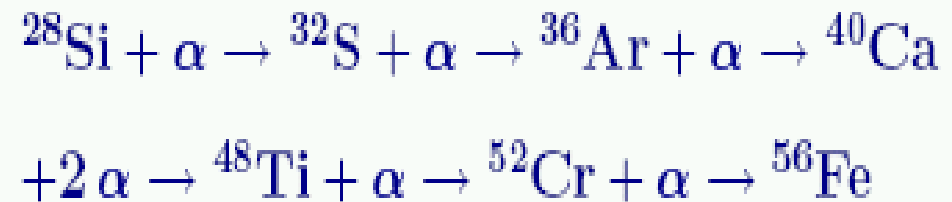
Kui täht lõpetab oma punase hiiu staadiumi massiga mitte üle 1.4 Mo võib ta veelkord kokku tõmbuda tõstes temperatuuri 10^9K -ni. γ - kiired on siis nii energetilised, et saab võimalikuks endotermiline reaktsioon

Vabanevad α -osakesed annavad sarnaseid reaktsioone kui varasemad heeliumi põlemise reaktsioonid, kuid nüüd on nende päritolu täiesti teine. See on protsess, mida peetakse vastutavaks nn. alfa elementide ^{24}Mg , ^{28}Si , ^{32}S , ^{36}Ar , ^{40}Ca , ^{44}Ca , ^{48}Ti sisalduste kujunemisel.

α -protsessi reaktsioonid toimuvad mõlemas suunas ja sisaldused lähevad tuumade statistilisele tasakaalule. Sõltuvalt neutronite hulgast saadakse enim stabiilsed elemendid ^{54}Fe või ^{56}Fe .

Erinevat tüüpi supernoovad annavad erinevad elementide sisalduste jaotused:

- kollapseeruvad supernoovad (core-collapse): põhiosa **Fe** jääb tuuma, kõige enam 0.1 Mo paisatakse välja. Suur osa **O**-st vabaneb ISM-i.
- termonukleaarsed plahvatused: peamised **Ni** tootjad, Ni laguneb **Fe**-ks (~0.6 Mo).
- hüpernoovad: paiskavad välja nii **Fe** kui ka **O** ja väga palju α -rikkaid elemente. Nähtavasti olid olulised vaid Universumi varastel etappidel.

Stellar mass ($M_{\odot}$)	Stage reached
< 0.08	no thermonuclear fusion
0.1 - 0.5	H burning
0.5 - 8	He burning
8 - 11	C burning
> 11	all stages

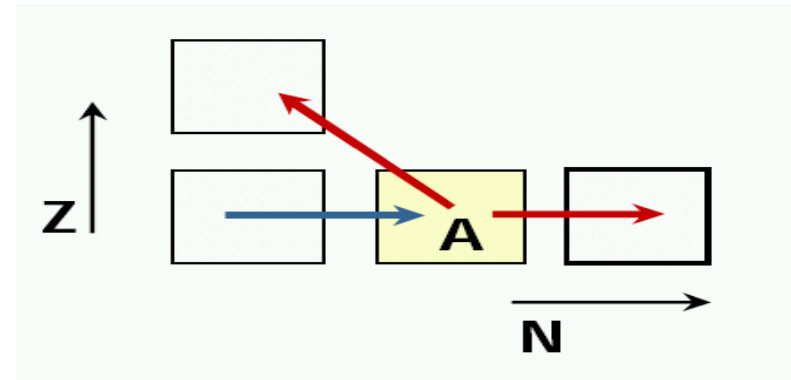
Evolution stages of a $25 M_{\odot}$ star

Stage reached	Timescale	T_{core} (10^9 K)	Density (g cm^{-3})
H burning	7×10^6 y	0.06	5
He burning	5×10^5 y	0.23	7×10^2
C/O burning	600 y / 6 months	0.93 – 2.3	$2 \times 10^5 - 1 \times 10^7$
Si melting	1 d	4.1	3×10^7
Explosive burning	0.1 – 1 s	1.2 - 7	varies

Raskemaid elemente kui raud sünteesitakse neutronite haaramise reaktsioonides. Kõigepealt **s-protsess**.

Aeglast neutronite haaramist γ -kiirte emiteerimisega peetakse enamiku isotoopide sünteesireaktsiooniks masside vahemikus **$A=63-209$** ja enamiku mitte α -protsessis toodetavatele tuumadele **$A=23-46$** .

$$\tau_{\beta} \ll \tau_n$$

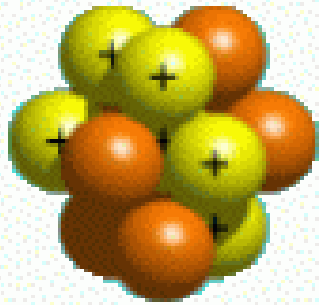
Oluline on, et n jääb 100 s või isegi aastaid järjestikuste neutronite haaramiste vahel. Sellest siis ka nimetus. Neutronite tihedus peab olema madal $\leq 10^8 \text{cm}^{-3}$.

Peamine koht, kus toimub, on He sähvatused peale H segamist ^{12}C rikastatud tsoonidesse **TP-ABG tähtedes** massidega 1.5- 3 $M_{\odot}$, $T_8 \approx 0.9-2.7$. **Tehneetsiumi vaatlemine AGB tähtedes on selle oluline tõestus.**

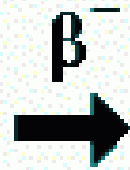
Vähesel määral (nn. weak s-process) ka He põlemisel tuumas ja C põlemine ümbrises massiivsetes tähtedes $M \approx 25 M_{\odot}$, $T_8 \approx 2.2-3.5$.

Beta-minus Decay

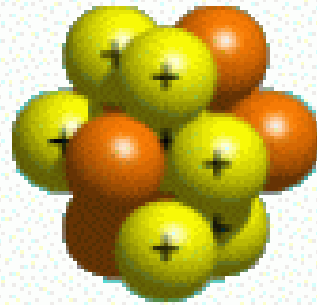
Carbon-14

6 protons
8 neutrons

Nitrogen-14

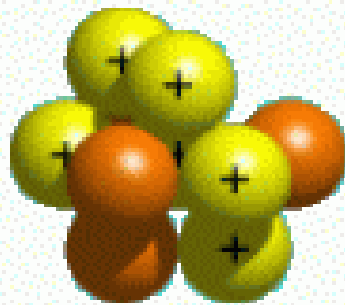

7 protons
7 neutrons

Beta-plus Decay

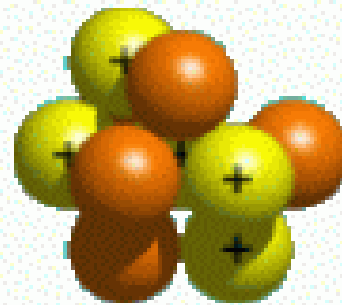
Carbon-10

6 protons
4 neutrons

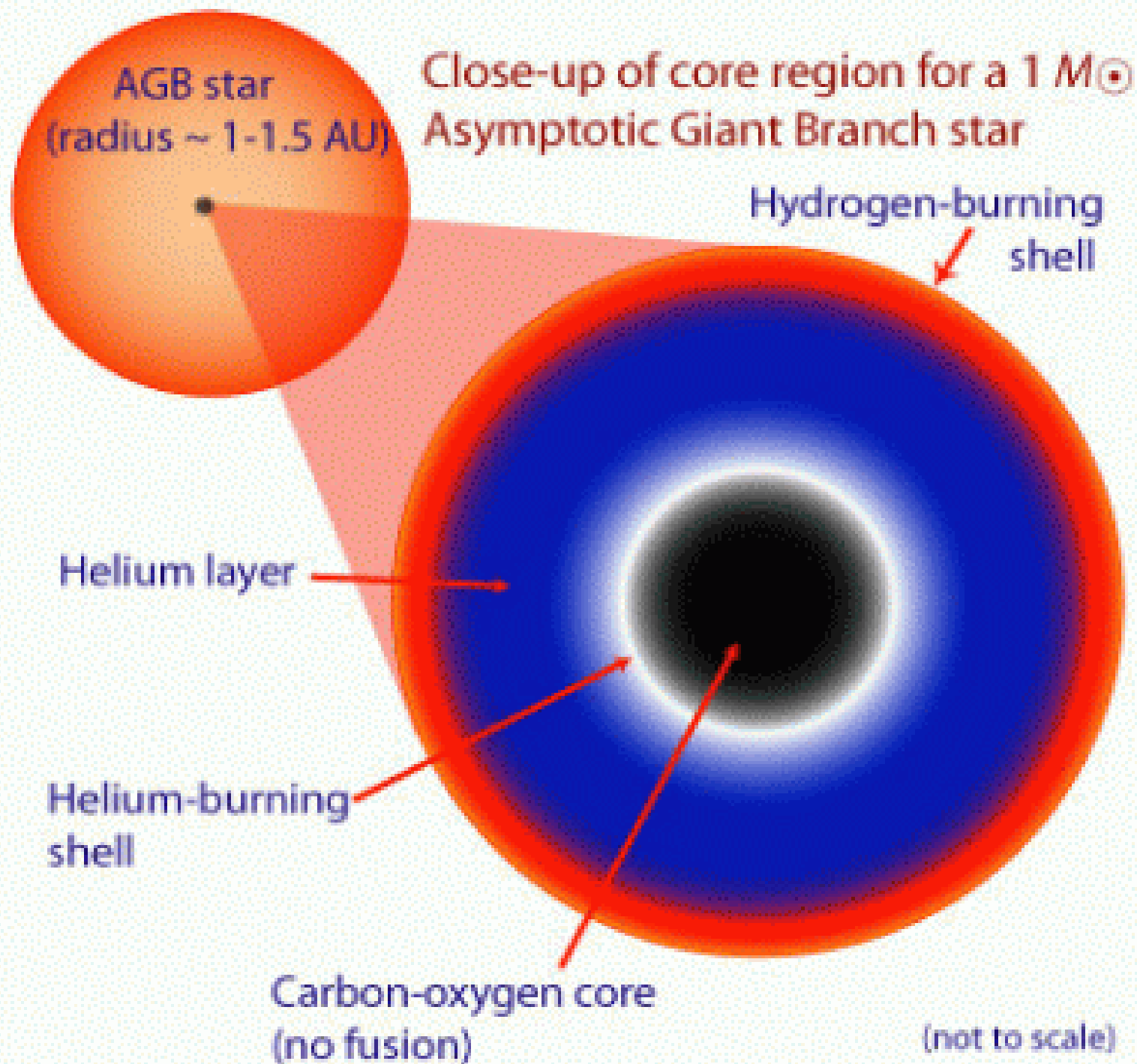

Boron-10

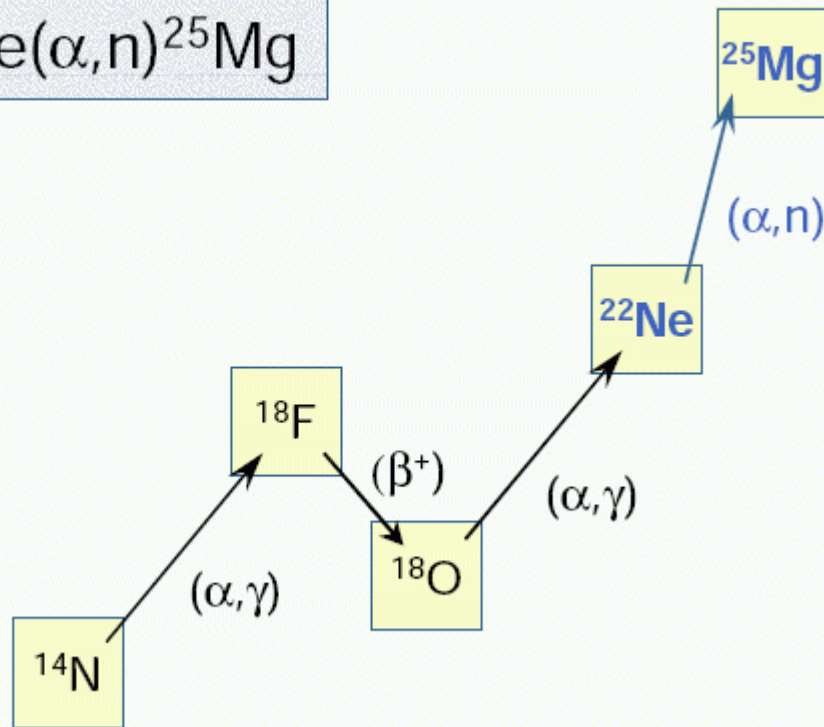
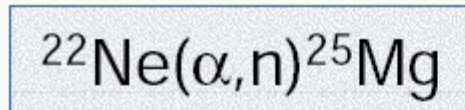

5 protons
5 neutrons

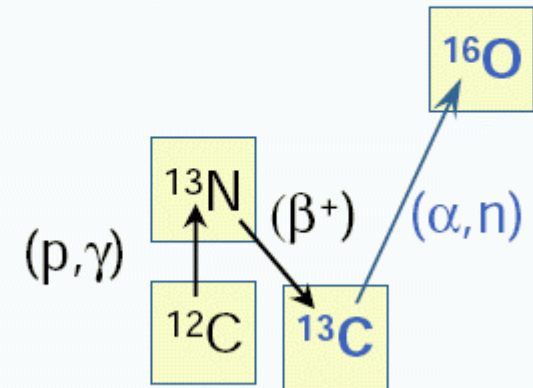
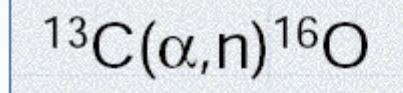

Vabad neutronid on ebastabiilsed, seega peab neid tekkima **in situ**. Paljud (α, n) reaktsioonid kõlbaksid, kuid sobivaimad on:

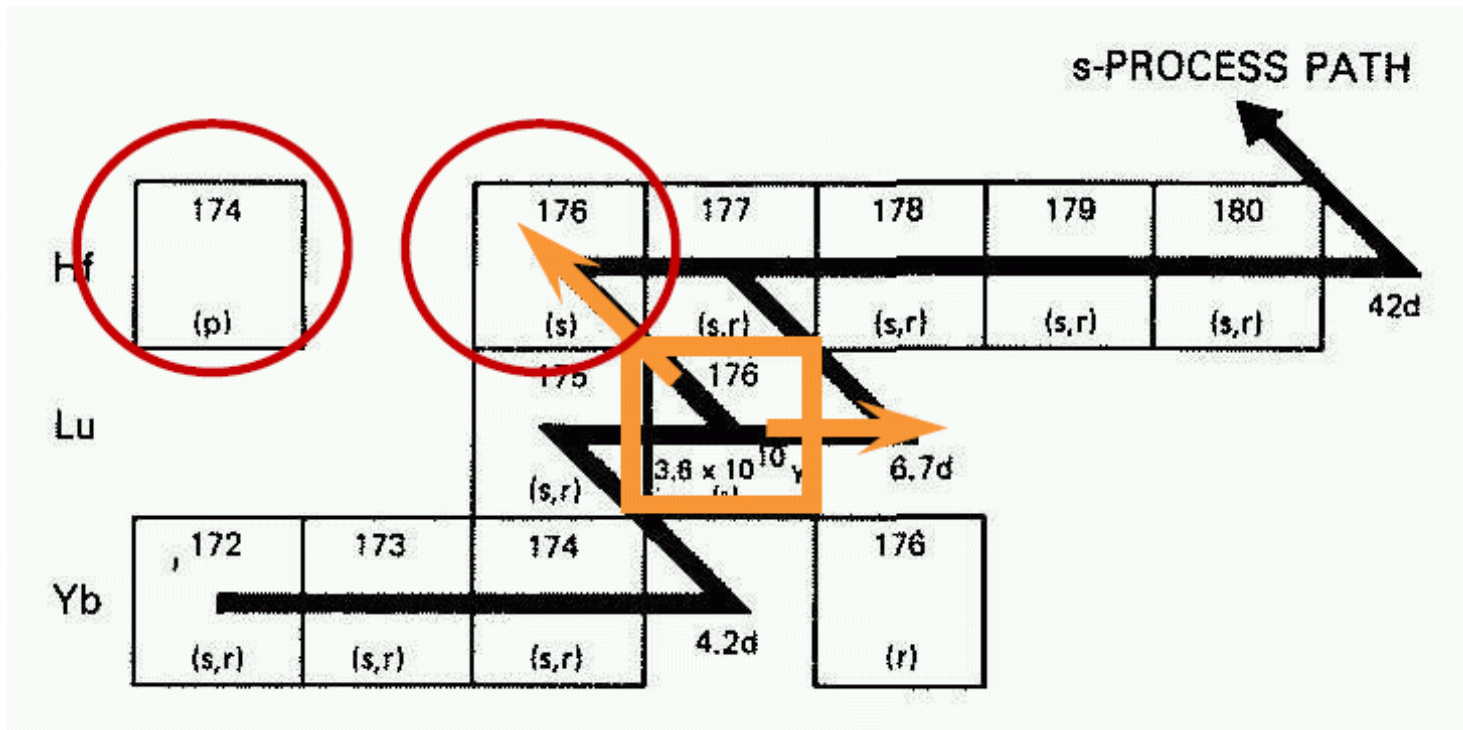

$T^{\wedge}$ tab massiivsetes tähtedes

$T^{\wedge}$ tab TP-AGB tähtedes

Kui beeta lagunemise aeg ja ajavahe neutronite haaramiste vahel on enamvähem võrdsed, toimub s-protsessi jadas hargnemine. Hargnemise kohti on 15-20. Näiteks:

$$^{176}\text{Lu}^{\text{GS}} > ^{176}\text{Hf}$$

$$\tau_{\beta} \approx 5 \cdot 10^{10} \text{ aastat}$$

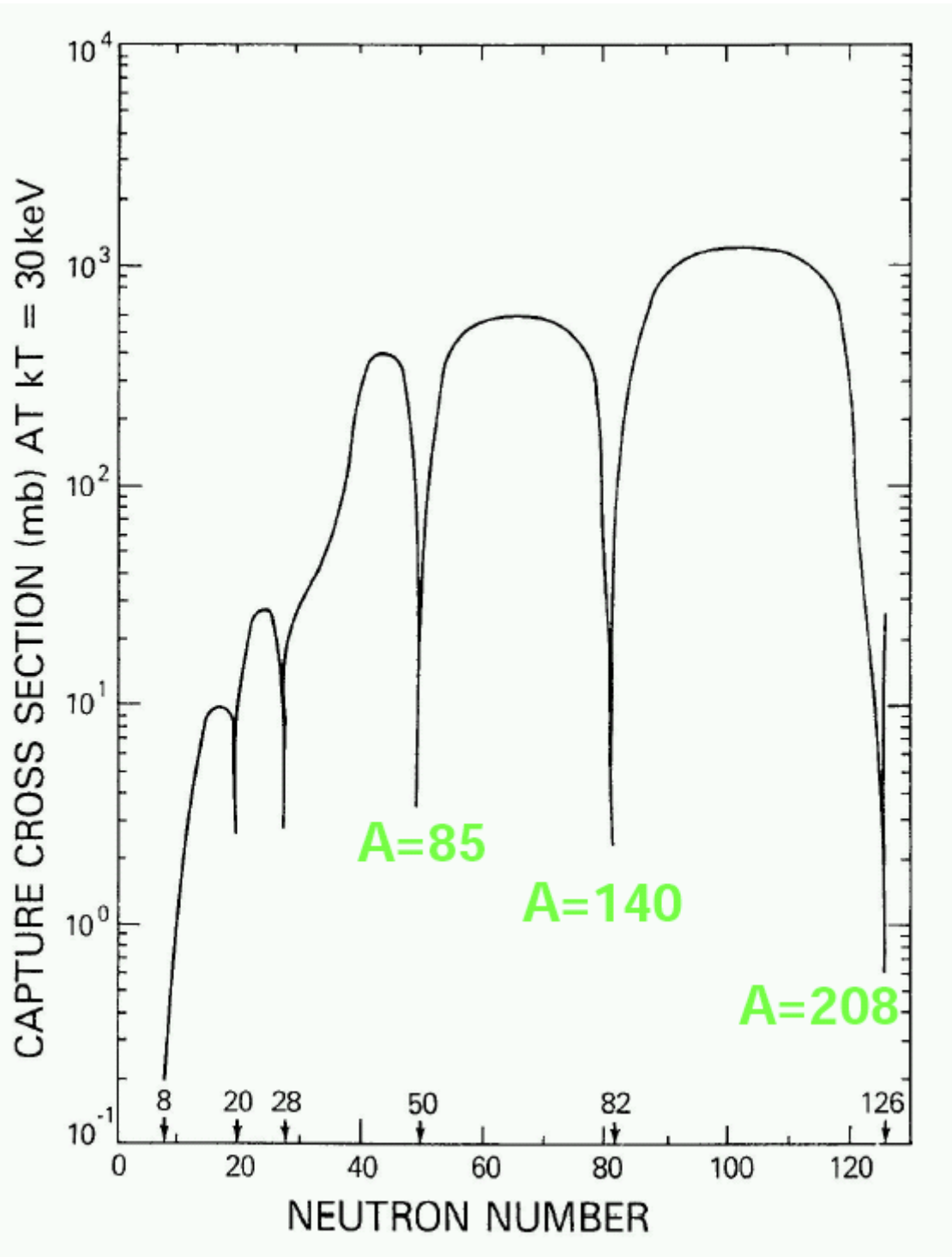
$$^{176}\text{Lu}^{\text{M}} > ^{176}\text{Hf}$$

$$\tau_{\beta} \approx 5.3 \text{ tundi}$$

$$\text{kui } N_n \approx 10^8 \text{ cm}^{-3}$$

$$\tau_n \approx 1 \text{ aasta}$$

Gs -põhitase, M -metastabiilne tase.

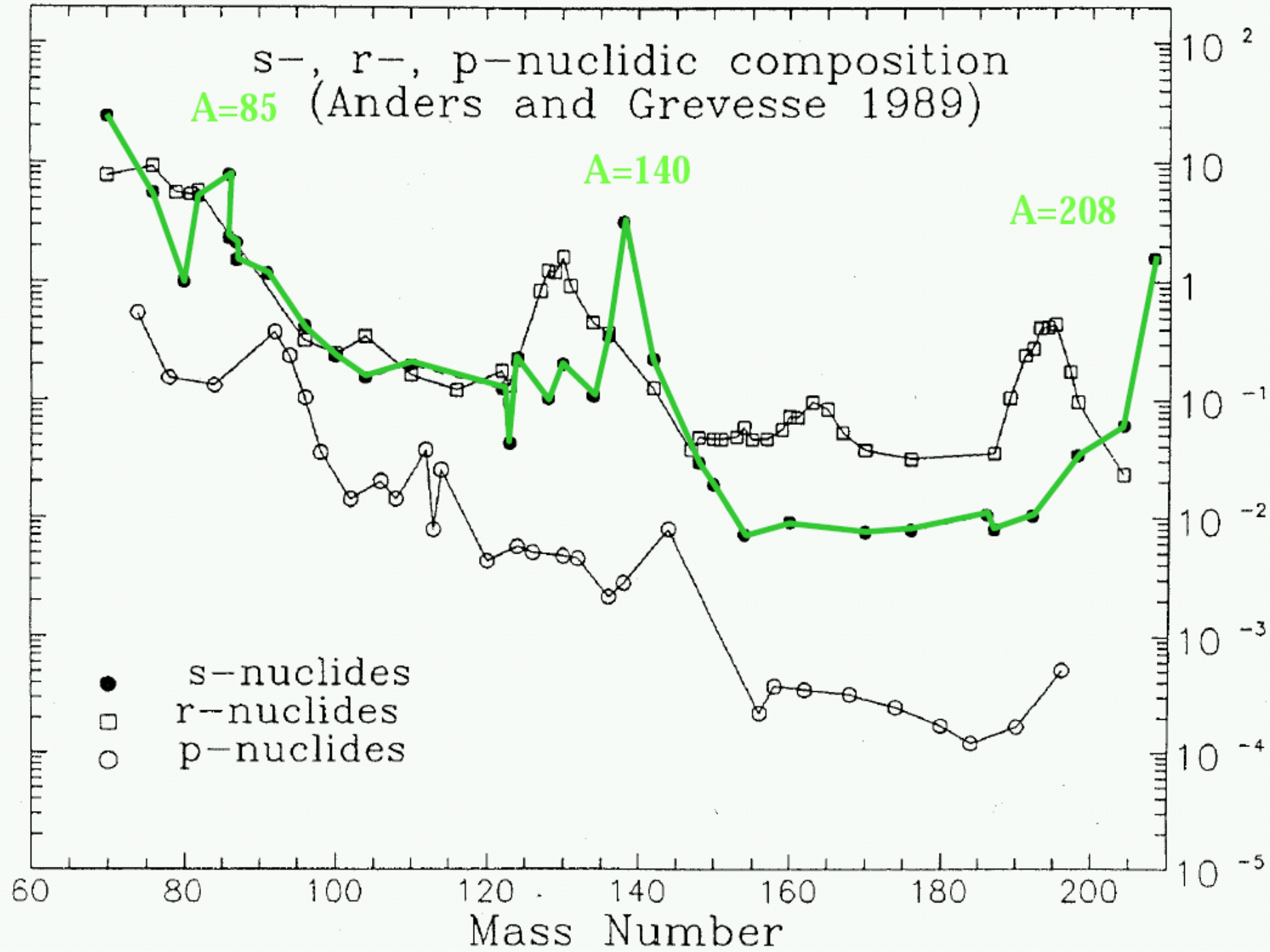
Abundance Normalized to Si=10⁶

s-, r-, p-nuclidic composition
A=85 (Anders and Grevesse 1989)

A=140

A=208

- s-nuclides
- r-nuclides
- p-nuclides

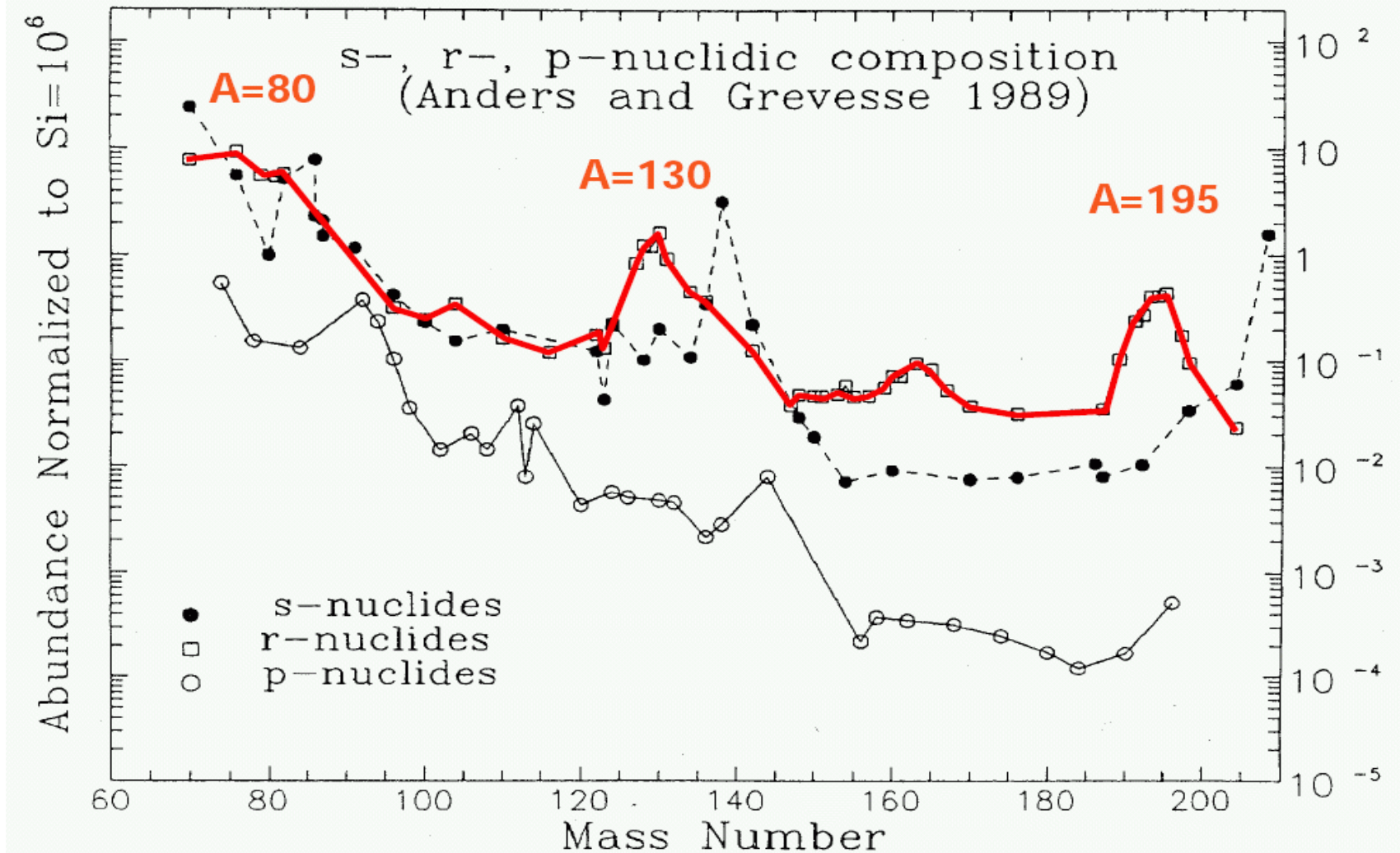

R-protsess. Kiire protsess, kus ebastabiilne tuum haarab enne neutroni kui elektroni.

Neutronite tihedus peab olema suur $\geq 10^{20} \text{cm}^{-3}$.

$$\tau_n \ll \tau_\beta$$

$$N_r = N_{\text{solar}} - N_s$$

Temperatuuridel 10^9 K (näiteks supernoovade SNII plahvatustel) lisatakse tuumale palju neutrone enne kui β -lagunemine toimub. R-protssessi ajaskaala arvatakse olevat umbes 0.01-10 s, seega kuni 200 neutronit lisatakse Fe tuumale 10-100 sekundiga. Alles siis kui β -ebastabiilsus saab äärmuslikuks ja uute neutronite lisamine "maagiliste massiarvude" kohal lakkab, viib kiire 8-10 β -lagunemist toote tagasi stabiilsete tuumade piirkonda. See annab lokaalsed sisalduse maksimumid **A=80, 130 ja 194 juures, s.o. 8-10 massiühikut allpool kui s-protssis.**

On võimalik, et ka mõned neutroniterikkad kergemate elementide isotoobid võiksid ka olla r-protssessi produktid:

^{36}S , ^{46}Ca , ^{48}Ca , ^{47}Ti , ^{49}Ti , ^{50}Ti .

<helgi elemendil aatomnumbriga üle $_{83}\text{Bi}$ pole stabiilseid isotoope.

Nende sisaldused on arusaadavad nende radioaktiivsete eelaste lagunemise ajalist kulgu arvestades. Th ja U isotoopite eluead on ^{232}Th $1.4 \cdot 10^{10}$ aastat, ^{235}U $7.0 \cdot 10^8$ aastat ja ^{238}U $4.5 \cdot 10^9$ aastat. Viimase aja arvutused nende isotoopide tekkest näitavad, et Galaktika peaks olema $1.2\text{--}2.0 \cdot 10^{10}$ aastat vana.

R-protssessi toimimiskoht pole selge. Tõenäolisimad on madala massiga 8-10 Mo ja suure massiga >20 Mo kollapseeruvad (core-collapse) SN. Neutrontähtede ühinemine siiski ei anna vaadeldavaid sisaldusi.

P-protsess, prootonite haaramine. Reaktsioon (p, γ) seletaks rea prootonite rikaste isotoopide sisaldust, mis on oluliselt madalam, kui normaalsetel ja neutroniterikastel naaberisotoopidel. Ka γ kiirtega neutronite väljalõõmise reaktsioonid (γ, n) võiksid kõne alla tulla. Sellised reaktsioonid on jällegi seostatavad supernoovadega väga lühikese ajaskaalaga. Välja arvatud ^{113}In ja ^{115}Sn on kõigil sel moel toodetud 36 isotoobil paarisarvuline massiarv. Kergeim on $^{74}_{34}\text{Se}$ ja raskeim $^{196}_{80}\text{Hg}$.

Vesiniku plahvatuslik põlemine. Noovades temperatuuridel kuni $3 \cdot 10^8 \text{ K}$ ja tihedustel umbes 10^3 g cm^{-3} .
Reaktsioonid (p, γ) ja (α, p) kuumades CNO, NeNa ja MgAl tsüklites.

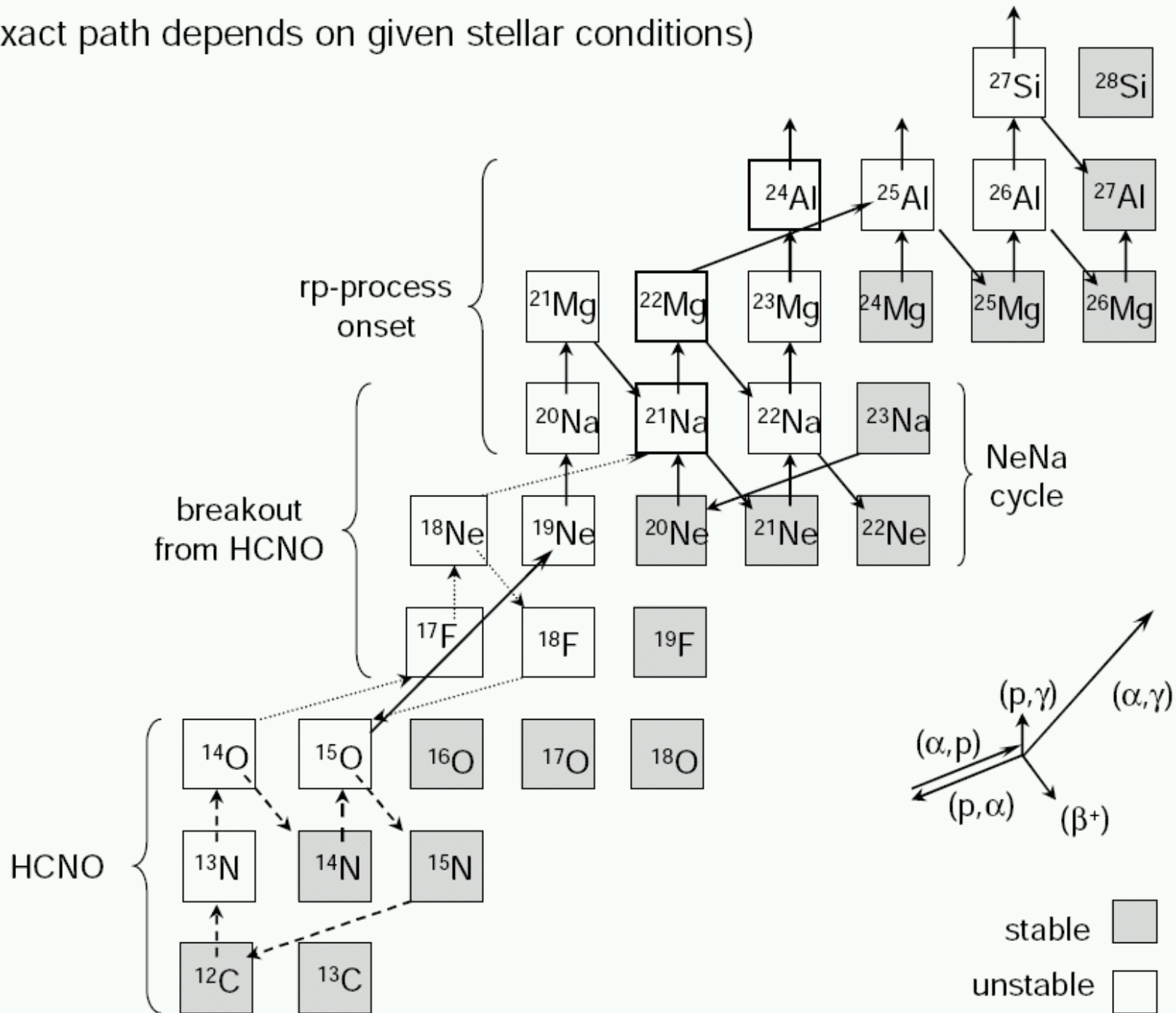
Noovad annavad vähe Galaktika üldisesse sisalduste jaotusse, kuid toodavad mõnd olulist isotoopi nt. ^{22}Na mille lagunemisel kiirataav γ kiirgus võimaldab kontrollida noovade mudeleid.

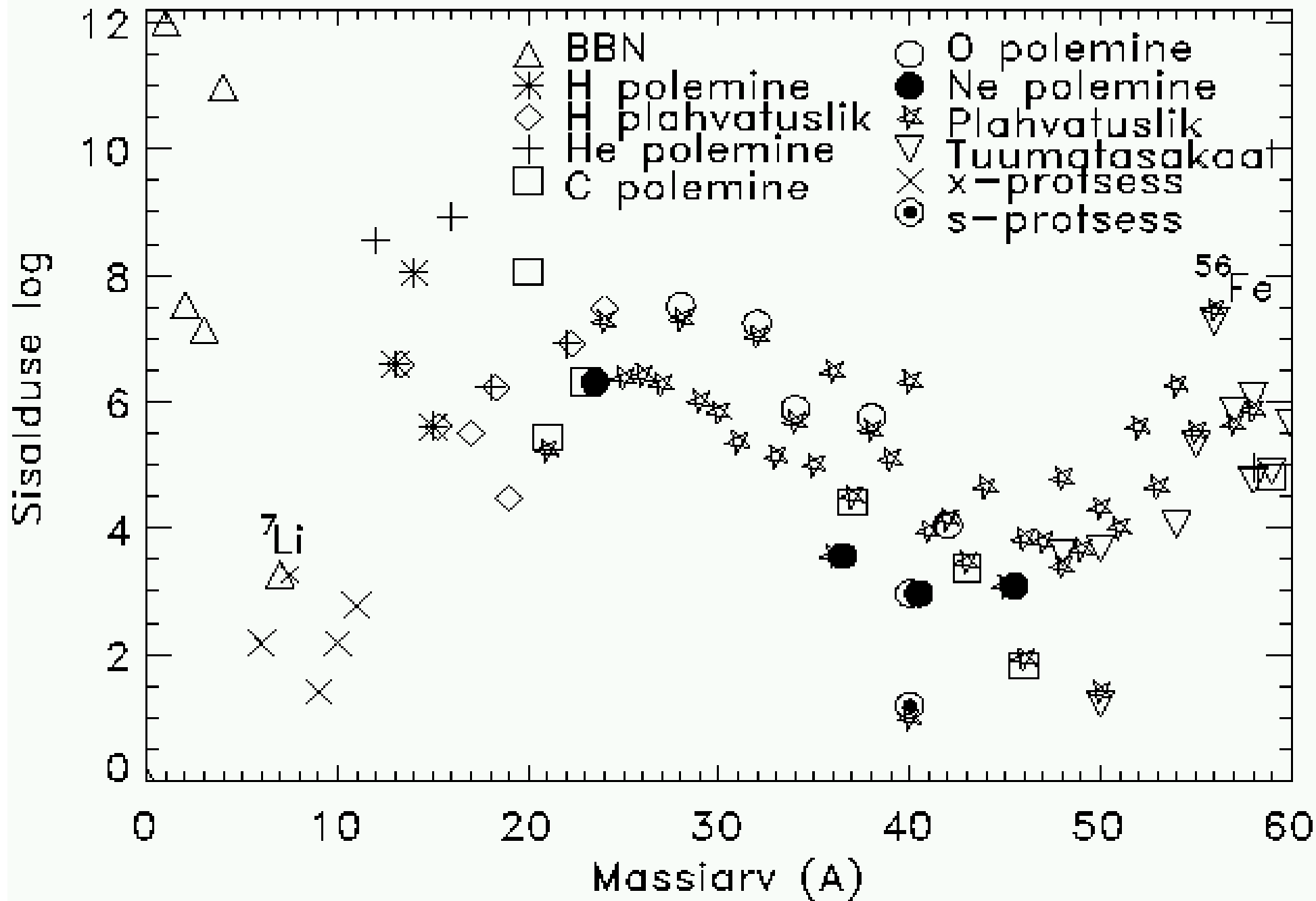

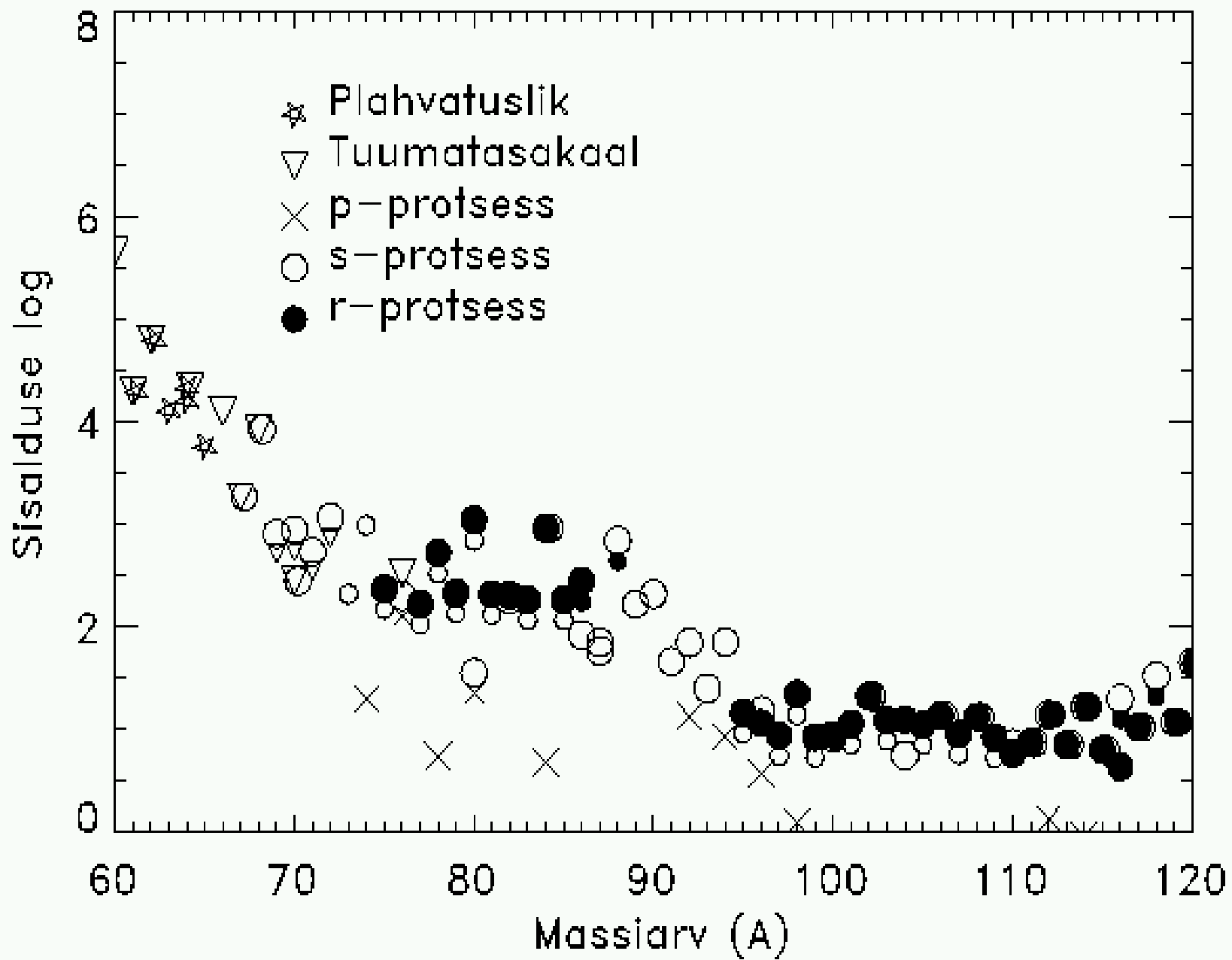
Võimalik toimumiskoht: nn. Thorne-Zytkow'i objektid (punased ülihiid neutronitest tuumaga), kus prootoneid paisatakse põlemisalasse väga kõrgetel (10^9 K) temperatuuridel.

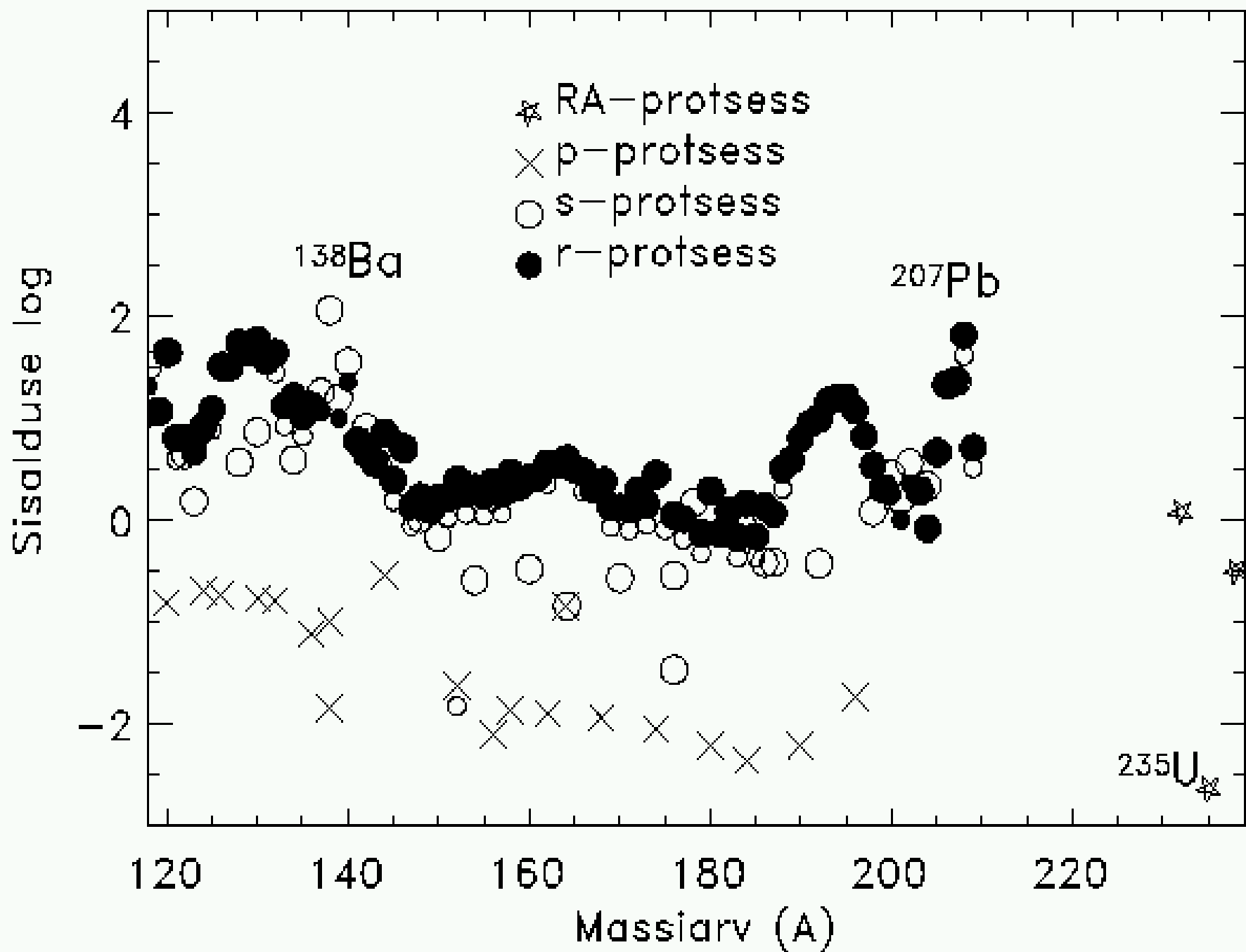
reaction network for explosive hydrogen burning

(exact path depends on given stellar conditions)

"MY SECRET AMBITION IS TO FIND A NEW ELEMENT, BUT TO TELL THE TRUTH, I DON'T KNOW WHERE TO LOOK."

